

DEYİMLERE ŞEKİL AÇISINDAN BİR YAKLAŞIM ÖRNEĞİ

Yrd. Doç. Dr. Sinan GÖNEN

Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
sgonen@selcuk.edu.tr

Özet

Kalıplaşmış sözlerimizden olan deyimler her zaman atasözleri ile birlikte ele alınmış ve dilimizin önemli yapı taşları arasında sayılmıştır. Bugüne kadar deyimlerle ilgili olarak derleme ve sözlük tarzında birçok çalışma yapılmıştır. Bu arada deyimlerin içerik ve şekil yönü biraz eksik kalmıştır. Burada deyimlerin şekil yönü ele alınmış, yeni bir sınıflama yapılarak şiir yönü olan deyimler manzum deyim başlığı altında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: deyim, şiir, ölçü, kafiye.

AN EXAMPLE OF FORMAL APPROACH TO IDIOMS

Abstract

Idioms, our cliched words, have always been associated with proverbs and regarded as one of the important cornerstones of our language. There have been lots of studies in the form of eclectic and dictionary on idioms up to date. By the way, the aspects of content and form of idioms have been lacked. Here, the form of idioms has been discussed and the idioms that have a poetic style have been handled under the title of poetic idiom.

Key Words: idiom, poetry, scansion, rhyme.

GİRİŞ

Günlük hayatta özellikle konuşma dilinde çok sık kullandığımız deyimler, dilimizin zenginliğini gösteren en önemli kelime gruplarının başında gelmektedir. Bilerek veya bilmeyerek kullanılan deyimler konuşmaya akıcılık kattığı gibi, derinlik katarak da anlam zenginliğini pekiştirmektedir. Deyimlerin özellikle mecaz sanatıyla bütünleşmiş olması anlam zenginliğini üzerinde taşımalarının en önemli sebebidir.

Tarihî süreç içerisinde *tabir*, yakın zamanda ise *deyim* olarak kullanılan terim çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Bu tanımlardan en kapsamlısında deyimler, "Bir kavramı, bir durumu, ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce" şeklinde açıklanmıştır (Aksoy, 1988: 52).

Deyimlerin oluşma zamanları göz önüne alındığında da dilin zenginliği bir kere daha ortaya çıkacaktır. Zira deyimler, kısa süre içerisinde oluşan söz birlikleri değildir. Oluşumları geniş bir zaman dilimini gerektirdiği gibi dilde kullanım alanlarının oluşması da zaman istemektedir.

Buna bağlı olarak deyimler kalıplaşmış olarak karşımıza çıkan ifadelerimizdendir. Söz birliğinin kalıplaşabilmesi de uzun zamana bağlıdır. Ayrıca deyimler oluştukları dönemin kültürel özellikleriyle beraber kalıplaşma sürecinde bünyelerinde taşıdıkları kelimelerin dilde yaşama sürelerini de bize bildirmeleri yönüyle önem taşırlar. Yani kelime dilde ne zaman düşmeye başlamışsa ya deyim söz birliği bozulmuş ya da deyim dilden düşmeye başlamış demektir.

Genel kural niteliği taşımayan deyimler, söz sanatlarıyla da yoğrulmuştur. Deyimlerin oluşumuna göz attığımızda ise hikâye ve fıkraların ayrı bir yer tuttuğu da görülecektir. Bazı deyimler belirli bir olay, hikâye ya da fıkradan sonra oluşmuştur. Örneğin, *ipe un sermek*, *külahıma anlat*, *fincancı katırlarını ürkütmek*, *işi sağlama bağlamak*, vb.

Deyimlerin kullanım alanıyla ilgili olarak daha önce çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır (Aksoy, 1988: 48; Elçin, 1993: 356). Bu değerlendirmelerde deyimlerin kullanım alanıyla kullanım zamanı birlikte değerlendirilmiştir.

Burada ayrıca, hem Türkiye hem de Türkiye dışı Türk coğrafyasından tespit edilecek deyimlerin tip ve varyant çalışmasına tabi tutulabileceğini de söylememiz gerekecektir.

Bugüne kadar deyimler üzerinde yapılan çalışmalar derleme yayımından öteye geçebilmiş değildir. Özellikle dilimizin can damarları olarak kabul ettiğimiz deyimlerin bilimsel açıdan yeterince irdelenmemiş olması da hayli ilginçtir.

Bu makalede deyimlerimizin şekil açısından bir değerlendirmeye tabi tutulması belki bu araştırmalara ayrı bir kapı aralayacaktır. Deyimlerimizin şekil

açısından değerlendirilmesine geçmeden önce bu konuda ortaya konulmuş görüşlere kısaca göz atmak yerinde olacaktır.

Daha önce manzum deyimlerle ilgili olarak çeşitli tespitler yapılmıştır. Aksoy bu konuda, "Kimi deyimlerin yan özelliği, iki yargılı ve uyaklı olmasıdır. Bunların bir bölümünde anlamca gerekli olmayıp sadece uyak hatırı için getirilmiş bir parça vardır. Bu çeşit deyimler de anlatım güzelliği taşırlar." demektedir (Aksoy, 1988: 500). Aksoy'a göre deyim oluşturulan kelimelerin bir bölümü kafiye için doldurma görevi görmektedir ve bu deyimler nesir şeklindedir.

Deyimleri biçim açısından 12 farklı başlıkta değerlendiren Şükrü Elçin ise manzum deyimleri *kafiyeli deyimler* başlığı altında değerlendirmiştir (Elçin, 1993: 643). Aynı adlandırmaya yeni kaynaklarda da rastlamak mümkündür (Aça-Ercan, 2004: 151). Yine bu kaynaklarda da manzum deyimler sadece bünyelerinde bulunan kafiyeleri açısından değerlendirilmiş ve şekil açısından nesir olarak kabul edilmiştir.

Bunların yanında bazen de şiir parçalarında, yani beyitlerde ve dörtlüklerde geçen deyimler için de *manzum deyim* adlandırması kullanılmıştır (Levend, 1988; Beyzadeoğlu, 2002, 2004). Burada özellikle klasik edebiyatımızın türleri içerisinde geçen deyimlerin manzum deyim olarak adlandırılması, türün genel özelliğiyle gelişmektedir. Örneğin, aşağıda 15. yüzyıl şairlerinden Ak Şemsettinioğlu Hamdullah Hamdi'nin *Yusuf u Züleyha* adlı mesnevisinden alınmış beyitte yer alan deyim manzum deyim olarak adlandırılmıştır:

Kardaşına kuyu kazarsa kişi

Kuyuya düşmek olur anun işi (Levend, 1988: 140)

Yukarıdaki örneğin türü mesnevinin bir beyti midir, manzum deyim mi? Bu sorunun cevabı manzum deyim teriminin kullanım alanının doğru çizilmesiyle verilebilir.

O hâlde mısrasında deyim geçen her farklı tür için manzum deyim mi diyeceğiz? Dilimizin ana damarlarından olan deyimlerin şiirler içerisinde yer almaması düşünülemez. Yer alması da yer aldığı türü manzum deyim hâline getirmez.

Burada şu tespiti açıkça yapmamız gerekecektir: Bir manzum türün içerisinde yazarı tarafından mısralara serpiştirilmiş deyimler o türü manzum deyim hâline getirmediği gibi, o deyimler manzum deyim diye de adlandırılmaz. Zira manzum deyimler kalıplaşma sürecini manzum hâlde tamamlayan ve başından sonuna anonim olan söz birlikleridir.

Aşağıda, tarafımızdan yapılmış deyimlere şekil açısından bir yaklaşım örneği yer almaktadır. Burada özellikle manzum deyim olarak adlandırılan deyimlerin yukarıdaki açıklamalara yeterince açıklık getireceğinden şüphemiz yoktur. Metinlerle desteklediğimiz yaklaşım örneğinde deyimler; Ömer Asım Aksoy'un

Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2 adlı eserinden tespit edilmiş, parantez içerisinde de deyimlerin eserdeki sayfa numarası verilmiştir.

Daha önce deyimler üzerine yapılan şekil değerlendirmelerinde deyimlerin tamamı mensur kabul edilerek incelemelerde bulunulmuştur. Dolayısıyla etraflıca değerlendirmeler genelde mensur deyimlere yönelik olmuştur. Burada deyimleri şekil açısından atasözlerimizde olduğu gibi temelde ikiye ayırarak daha çok manzum deyimlerin üzerinde durmaya çalışacağız.

1. Mensur Hâldeki Deyimler

Mensur hâldeki deyimler incelendiğinde kendi içerisinde çeşitli alt başlıklara ayrıldığı görülecektir. Aşağıda yedi ayrı başlıkta mensur deyimler ele alınmıştır:

a. Sonu Mastar Hâlde Biten Deyimler (olumlu/olumsuz):

dolap çevirmek (730), sele gitmek (1030), yüzü olmamak (1138)

b. Cümle Hâlindeki Deyimler:

Ağızına bakan yokluk görmez. (541)

Hatırına bir şey gelmesin. (845)

Ya dayak yememiş, ya sayı bilmiyor. (1099)

c. Kelime Birliklerinden Oluşan Deyimler (sıfat tamlaması, isim tamlaması, ikileme, edatlar beraber, vb.):

ahret kardeşi (548), ağır aksak (534), ağır canlı (534), anasının gözü (574), bilir bilmez (640), el kadar (762), iyi kötü (893), ölü gözü gibi (994).

ç. Soru Şeklindeki Deyimler:

Alaca dana, ak buzağı sade sizde mi var? (558)

Can dermanı mı? (672)

Ne dese beğenirsin? (974)

d. Soru Cevaplı Deyimler:

Adın ne? –Mülayim Ağa. Sert olsan ne halt edersin? (532)

e. Karşılıklı Konuşmaya Dayanan Deyimler:

Baba bir hırsız tuttum.

-Getir!

Gelmiyor.

-Bırak!

O beni bırakmıyor. (609)

f. Tekerleme Şeklindeki Deyimler:

Bir varmış, bir yokmuş. (650)

2. Manzum Hâldeki Deyimler

Manzum deyimler, şiirde ahengi sağlayan unsurların tamamını bünyelerinde taşıyan kalıplaşmış sözlerdir. Aşağıda ahenk unsurları ayrı ayrı ele alınmıştır:

a. Mısra Yapısı :

Araştırmalarımız sırasında manzum deyimlerin mısra yapısının genellikle beyit şeklinde olduğu görülmüştür.

b. Ölçü Yapısından Örnekler:

Manzum deyimler hecenin hemen bütün yapılarıyla söylenmiştir. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere 4'lü hece ölçüsünden 13'lü hece ölçüsüne kadar manzum deyimler karşımıza çıkmıştır. Bu sayının alt ve üst sınırının değişebileceğini de gözden uzak tutmamak gerekir.

4'lü:

Adı ulu

Götü kuru. (532)

5'li:

Saldım çayıra,

Allah kayıra. (1026)

6'lı:

Elifi yüzünde,

Ekmeği dizinde. (756)

7'li:

Acından karnı gurlar,

Başında nergis parlar (524)

8'li:

Dur kendime yer edeyim,

Bak sana neler edeyim. (734)

10'lu:

Düğüne gider zuma beğenmez,
Hamama gider kurna beğenmez. (736)

11'li:

Benim gönlüm öküz ile danada,
Onun gönlü rastık ile kınada. (634)

12'li:

Ağzımı yaktığına göre aş olsa,
Başımı yardığına göre taş olsa. (540)

13'lü:

Çalı idi çırpı idi evim idi ya,
Ayı idi uyu idi erim idi ya. (685)

Ölçüsü Tutmayanlar

Manzum deyimler içerisinde bazılarının da mısraları arasında ölçü uyumsuzluğu görülmüştür. Buna örnek oluşturmak üzere bir örneğe aşağıda yer verilmiştir. Burada birinci mısra 10 •hece iken, ikinci mısra 11 heceden oluşmaktadır:

Saç tava geldi, hamur kalmadı,
Akıl başa geldi, ömür kalmadı. (1022)

c. Durak Yapısından Örnekler:

Manzum deyimlerde farklı hece ölçüsüne bağlı durak yapılarıyla karşılaşılmiştir. Aşağıya birkaç örnek metni alıyoruz:

- 3+2:** Ali'ye edik,
Veli'ye düdük. (563)
- 4+3:** Biri vardı geceden,
Biri düştü bacadan. (648)
- 4+4:** Ayaz oldu bulut oldu,
Geçen günler umut oldu. (603)

ç. Kafiye Örnekleri:

Şiirde ahengi sağlayan en önemli unsurların başında gelen kafiye bütün çeşitleriyle beraber manzum deyimlerde de karşımıza çıkmıştır. Aşağıda, örnek olmak üzere birkaç metne yer verilmiştir:

1. Yarım kafiye:

Ya bu deveyi gütmeli,
Ya bu diyardan gitmeli. (1099)

2. Tam kafiye:

Ben sana hayran,
Sen cama tırman. (634)

3. Zengin kafiye:

Adam bildim eşeği,
Altına serdim döşeği (528)

4. Tunç Kafiye:

Dağları aşıya mı geldin,
Âleme paşaya mı geldin? (702)

MANZUM DEYİMLERDEN ÖRNEKLER

Aba bulamaz etine,
Atlas yamar götüne. (523)

Adım adım yer edeyim,
Gör sana ne edeyim (531)

Ağa diyeyim sana,
Yağın bulaşsın bana. (533)

Ah ahısı gitmiş,

Of ofusu kalmış (547)

Ali Fakı'ya yazdırdık,
Daha beter azdırdık. (562)

Aydan arı,
Günden (sudan) duru. (603)

Benim oğlum bina okur,
Döner döner yine okur. (634)

- Ben isterim bincecek,
Hoş geldin bindirecek. (634)
- Ben umarım bacımdan,
Bacıml ölür acımdan. (635)
- Bir ayağı kıyıda,
Bir ayağı kuyuda. (642)
- Bir donu var kırmızı,
Kâh anası giyer kâh kızı. (646)
- Bir eli balda,
Bir eli yağda. (646)
- Bir zeytin verir ağzına,
Bir tulum tutar ardına. (651)
- Bizim gelin bizden kaçır,
Tutar ele başın açar. (652)
- Dışı hoca,
İçi baca. (717)
- Eğri düzü beğenmez,
Bu da bizi beğenmez. (744)
- Ekme Bedir'in, su Hıdır'ın,
- Yiyin kudurun, için kudurun. (746).
- Eleğim var sacım var,
Komşuya ne borcum var. (752)
- Elin derdi güzel bir körpede,
Benim derdim bir kilecik arpada. (758)
- El kesesinden sultanım,
Develer olsun kurbanım. (763)
- Haram helal ver Allah'ım,
Garip kulun yer Allah'ım. (842)
- Kadı kızı Kadire,
Geldi çıktı sedire. (896)
- Kafa büyük içi boş,
Tut kulağından çifte koş. (896)
- Kardaşım ağa avradı hatırın,
Almaz beni kulluğu satın. (911)
- Karşıdan baktım yeşil türbe,

Yanına vardım estağfirullah
tövbe. (913).

Kedi ne,
Budu ne? (918)

Kendisi muhtac-ı himmet bir
dede,

Nerde kaldı gayriye himmet
ede. (924)

Körün istediği bir göz,
Allah verdi iki göz. (940)

Ne sihirdir ne keramet,
El çabukluğu marifet. (978)

O ki düştün bu harka (arığa),
Ya kurt yiyecek ya karga.
(985)

Olursa çat pat,
Olmazsa aç yat. (986)

Öl dediği yerde ölmek,
Kal dediği yerde kalmak.
(993)

Önüne geleni kapar,
Ardına geleni teper. (997)

Senin gönlün Döndü ile
Döne'de,

Benim gönlüm inek ile
danada. (1031)

Tencere dibin kara,
Seninki benden kara. (1070)

Tıngır elek, tıngır saç,
Elim hamur karnım aç. (1074)

Yorgan gitti,
Kavga bitti. (1125)

Yüz verdik deliye (Ali'ye),
Çemrendi sıçtı haliya. (1139)

SONUÇ

Yukarıdaki tespitler ve örnek metinler göz önüne alındığında deyimlerin şekil olarak manzum ve mensur olmak üzere ikiye ayrıldığını çok rahat söyleyebiliriz. Çünkü, özellikle manzum deyimler ahenk unsurlarının hemen tamamını bünyelerinde taşıyan sözlerdir.

Akılda manzum özelliğinin verdiği kolaylıkla uzun süre kalabilen manzum deyimler genellikle beyit şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Manzum deyimlerin adlandırma sorununda da anonim olan ve en az iki mısradan oluşan ahenk unsurlarını bünyesinde taşıyan deyimler için manzum deyim denileceği sonucuna varmak mümkündür. Deyimler etraflıca incelendiğinde diğer türler için uygulanan tip ve varyant çalışmasının deyimler için de yapılabileceği görülmüştür.

Deyimler küçük söz birlikleri olduğu için mensur şekillerinin manzum olanlarına göre çok daha fazla olduğunu ve günlük dille daha fazla kullanıldığını da belirtmemiz gerekecektir.

Dilimizin yapı taşlarından olan deyimleri, dilimizi bozulmalardan koruyarak gelecek nesillere aktarabileceğimizi de burada son olarak hatırlatmamız yerinde olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKSOY, Ömer Asım (1988), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- BAYAT, Ali Haydar (1990), "Folklorumuzda Üçlü Ölçülü Sözler (Üçlemeler)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 70, Şubat, 103-175.
- BEYZADEOĞLU, Süreyya (2002), "Nazım ve Nesir Örneklili Osmanlı Dönemi Atasözleri ve Deyimleri", *Türkler*, C. 11, Ankara, 622-634.
- BEYZADEOĞLU, Süreyya (2004), "Osmanlı Dönemi Atasözleri ve Deyimlerinden Manzum Örneklili 20 Atasözü ve Deyimin Yorumu", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, 20-26 Eylül 2004, Ankara, 431-445.
- ELÇİN, Şükrü (1993), *Türk Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara: Akçağ Yay.
- GÖNEN, Sinan (2006), *Batı Türklerinin Manzum Atasözleri Üzerine Bir Araştırma*, Selçuk Üniversitesi Türk Dili Edebiyatı Ana Bilim Dalı (yayımlanmamış doktora tezi, Konya).
- LEVEND, Ağâh Sırrı (1988), "Türk Edebiyatında Manzum Atasözleri ve Deyimler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1961*, Ankara, 137-146.

- OĞUZ, Öcal-vd. (2004), *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yay. (bölüm yazarları, Mehmet Aça-A. Müge Ercan)
- SAKAOĞLU, Saim (1985) "Atasözleri ve Deyimler Bibliyografyası / Ek", *Türk Folkloru*, 6 (66), Ocak, 12-15.
- TAN, Nail (1980), "Nasrettin Hoca Fıkralarından Kaynaklanan Atasözleri ve Deyimlerimiz", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2 (9), Aralık, 171-187.
- TAN, Nail (1986), *Folklorumuzda Ölçülü Sözler*, İstanbul: Halk Kültürü Yay.